महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणे नवोन्मेषस्य चिन्तनं प्रायोगिकता च

प्रो.चन्द्रकान्तभट्टः*

जगति सर्वोऽपि नूतनपदनिक्षेपः विकासमुपलक्ष्यैव जायते। वैज्ञानिकेऽस्मिन् काले विज्ञानाधारिताः उपक्रमा एव सर्वत्र महत्त्वपूर्णं स्थानमवाप्नुवन्ति। परन्तु सर्वत्र वैज्ञानिकयन्त्राधारितोपागमाः एव सर्वतोमुखं विकासं साधयन्ति इति सर्वसम्मतः अभिप्रायः नास्ति। यतोऽहि सैद्धान्तिकरूपेण विषयस्य दृढीयः विवरणं यदि कस्यचित् विषयस्य न भवति तर्हि विज्ञानेनैकेन सुदृढः विकासः न सम्पद्यते । अतः सैद्धान्तिकविकासेन सह वैज्ञानिकाधारः (विषयस्य) कार्यस्य सकारात्मिकां प्रगतिं साधयितुं समर्थः भवति। तस्मात् संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणक्षेत्रम् अपि सन्तुलितरूपेण सैद्धान्तिकवैज्ञानिकयोः विकासं काङ्क्षति। अतः संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणे नवोन्मेषस्य चिन्तनमनिवार्यमस्ति। नवोन्मेषः नाम नूतनचिन्तनं नूतनमनुसन्धानं, विकासः, शोधः, आविष्करणं वा इति। नवोन्मेषस्य उद्देश्यन्तु कार्येषु गुणवत्तायाः सम्पादनमेवास्ति। शिक्षकप्रशिक्षणे उन्मेषः प्रशिक्षणस्य गुणवत्तायै कल्पेत येन गुणवान् शिक्षकः निर्मितो भवेदिति। संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणं भाषाशिक्षकप्रशिक्षणं वर्तते। संस्कृतशिक्षकः संस्कृतभाषया, विषयेण च सुदृढः भवेत्। भाषाशिक्षणप्रशिक्षणस्य पक्षद्वयं भवति। भाषादक्षतासम्पादनं, विषयेऽपि दक्षता सम्पादनमिति । विषयस्य दक्षता पुनः द्विधा जायते। शिक्षाशास्त्रीयविषयेषु दक्षता सम्पादनं, संस्कृतसाहित्यगतविषयेषु दक्षता-सम्पादनमिति। एतत्सर्वमपि शिक्षाशास्त्रकक्ष्यायां पठनसमये एव सम्पादयितुं न शक्यते। तथापि समर्थः शिक्षकः निर्मेयश्चेत् तद्दिशि प्रयत्नः विधेय एव। संस्कृतशिक्षकः सुदृढः

* शिक्षाविभागाध्यक्षः , केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी।

सफलः, उत्तमः तदा एव भवितुमर्हति यदा सः भाषायां विषये च दक्षतां सम्पादयति इति निर्विवादम्। भाषणेन भाषाप्रयोगे शुद्धतां सम्पादयति। सहजता, धाराप्रवाहता लालित्यञ्च तद्गतव्याकरणज्ञानेन समायाति। अत्र कश्चन विशेषेण चिन्तनीयः विषयविशेषः वर्तते। स च विषयः प्रशिक्षणे ग्राहकः कः इति। यः प्रशिक्षणं प्राप्नोति सः कः कीदृशश्च इति विचारणीयेंऽशः। यः पदवीस्तरे व्याकरणं पठति सोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षकः भवितुं वाञ्छति, प्रशिक्षणकक्ष्यां प्रविशति च । यः वेदान्तं पदवीस्तरे पठति सोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षकः भवितुं वाञ्छति। यः साहित्यं पठति सोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षकः भवितुं वाञ्छति। यः जैनदर्शनं, पुराणेतिहासं, धर्मशास्त्रं, मीमांसाशास्त्रं, ज्यौतिषशास्त्रञ्च पठति सोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षकः भवितुं वाञ्छति। न एतावदेव यः आधुनिकपदवीं समापयति सोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षकः भवितुं वाञ्छति प्रवेशं स्वीकरोत्यपि च।

एतस्यां स्थितौ प्रशिक्षणे उत्तमोत्तमप्रशिक्षणं दातव्यञ्चेत् नवोन्मेषः चिन्तनीय एव येन सर्वेऽपि समर्थाः संस्कृतभाषाशिक्षकाः जायेरन्। एतया दृष्ट्या प्रशिक्षकः यदा चिन्तयति तदा प्रशिक्षकस्य सम्मुखमायान्ति भाषायाः विविधाः आयामाः भाषायाः प्रचारस्य आयामाः भिन्नाः। भाषाशिक्षको भूत्वा भाषादक्षतासम्पादनस्य कृते भाषागतायामाः भिन्नाः वर्तन्ते ये च भाषायाः वास्तविकसंरचनां प्रतिपादयन्ति। अत एव राजीवगान्धीपरिसरस्य शिक्षाविभागेन षोडशाधिकद्विसहस्रतमे (२०१६) वर्षे इदं प्रथमतया कश्चन प्रयोगात्मकप्रयत्नः व्यधायि "औदयास्तिकशिबिरम्" इति नाम्ना भाषादक्षतासम्पादनकक्ष्यायाः सञ्चालनं कृतम्। इदं शिबिरं दशदिनात्मकमासीत्। तस्मिन् जायमानेन भविष्यकालस्य संस्कृतभाषाशिक्षकेण ज्ञातव्यानां भाषायाः मूलभूततत्त्वानां समायोजनं कृतमासीत्। यथा सम्भाषणशिबिरमाध्यमेन दशसु दिनेषु भाषणकौशलं समधिगतं भवति तथैव दशसु दिनेषु भाषायाः मूलभूतस्वरूपस्य तत्त्वानाञ्च अधिगमनं शिबिरस्य उद्देश्यमासीत्। अतः अस्य उद्देश्यस्य सम्प्राप्त्यर्थं समुचितानां बिन्दूनां समायोजनमस्मिन् पाठ्यक्रमे विहितमासीत्। ते च बिन्दवः संस्कृतभाषायाः अन्तरङ्गं परिचाययितुं समर्था अभूवन्। तेषां बिन्दूनां विवरणमित्थं वर्वर्ति। यथा हि –

१) शब्दरूपाणां धातुरूपाणां समासचक्रस्य च सम्पूर्णः परिचयः।

२) सुबन्तानां व्युत्पत्तिक्रमस्य परिचयः।

३) व्यावहारिकशब्दकोषनिर्माणस्य प्रयत्नः तदर्थं सङ्गोष्ठीसञ्चालनम्।

४) तिङन्तानाम् अभ्यासः। तत्र णिजन्तशब्दानां, सन्नन्तरूपाणां, यङन्तरूपाणां यङ्लुगन्तरूपाणां, नामधातुरूपाणाञ्च स्पष्टपरिचयप्रदानम्।

५) कृदन्तानामभ्यासः। अस्मिन् कृत्प्रत्ययेन विविधसुबन्तशब्दनिर्माणप्रक्रियायाः परिचयः करणीयः। अर्थवैविध्यस्यापि परिचयः।

६) भाषणे जायमानसामान्यदोषनिवारणार्थं शुद्धिकौमुदीग्रन्थस्य, दीक्षापुस्तकस्य च अध्यापनम्।

७) आशुलेखनाभ्यासः । सम्भाषणसन्देशादिषुसमागतानां लेखानां वाच्यपरिवर्तनं कृत्वा लेखनाभ्यासः अत्रान्तर्भावितः ।

८) सर्वेषामपि कारकाणाम् अर्थबोधनेन सह उदाहरणवाक्यानामभ्यासः।

९) तद्धितान्तानां शब्दानां व्युत्पत्तिपरिचयप्रदानेन सह प्रसिद्धप्रत्ययानां सूत्राणाञ्च अभ्यासः।

१०) अमरकोषस्य अभ्यासेन सह प्रसिद्धछन्दसां बोधनम्। श्लोकरचनायाः प्रायोगिकाभ्यासः। एवमुपर्युक्तानां भाषायाः जीवातुभूतानां बिन्दूनां प्रतिदिनमपि अष्टौ अन्तराणि निरन्तरं दश दिनानि यावत् बोधनं कृतमासीत्। तत्परिणामतः छात्राध्यापकानां भाषणे आत्मविश्वासे लेखनशैल्याञ्च महत्परिवर्तनमागतम् । तेन परीक्षायाः परिणामेऽपि उत्तमस्तरः संदृष्टः।

एवं प्रशिक्षणं यदि सर्वत्र प्रशिक्षणमहाविद्यालयेषु दीयते चेत् संस्कृतक्षेत्रे दक्षानां शिक्षकाणां संख्या अधिका जायते। नवनियुक्ताः शिक्षकाः सेवाकाले विशिष्टमनुसन्धानकार्यं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति। अग्रिमसन्तानं प्रति संस्कृतभाषायाः यथारूपं परिचाययितुं सक्षमाः जायन्ते।

एतादृशमौदयास्तिकशिबिरं चालयितुं योग्यप्रशिक्षकाणाम् अपेक्षा वरीवर्ति। प्रशिक्षकाः सर्वे समानमनस्काः उत्साहिनः भवेयुः। समयस्य सदुपयोगः शिबिरे महत्त्वपूर्णः अंशः भवति। अस्मिन् शिबिरे व्याख्यानं वा बोधनं प्रधानं नास्ति। छात्राध्यापकाः स्वयं क्रियाशीलाः भवेयुः। ग्रन्थालये अपेक्षितपुस्तकानामुपलब्धिः भवेत्। मध्ये अवरोधः अधिगमं प्रभावयति अतः नैरन्तर्यमनिवार्यं वर्तते। कृतस्यास्यानुसन्धानस्य सफलता तदैव सिध्यति यदा सर्वत्र प्रयोगे समायाति। **"गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः"** इति भवभूतेरुक्तिः अत्र स्मर्यते। सर्वेषु कार्येषु दोषाः भवन्त्येव परन्तु गुणाः सन्ति चेत् ते अनुसर्तव्याः। अस्य "औदयास्तिकशिबिरस्य" समायोजनं प्रशिक्षण पाठ्यक्रमे (शिक्षाशास्त्रीपाठ्यक्रमे) अनिवार्यं क्रियते चेत् समीचीनं भविष्यति। अतः लेखेऽस्मिन् आग्रहः क्रियते यत् अतिशीघ्रमेव अस्य औदयास्तिकशिबिरस्य पाठ्यक्रमे अन्तर्भावः भवेदिति। समेषां पठितृणाम् अनुसन्धातृणां च लाभाय कृतस्य औदयास्तिकशिबिरस्य समयसारिणी साक्षीरूपेणात्र समायोजिता वर्तते। अनेन अनुसन्धातारः भाव्यनुसन्धानार्थमपेक्षिताः सूचनाः प्राप्तुमर्हन्ति। शिक्षायाः अधिकारिण अस्य समन्वयने आसक्तिं प्रदर्शयेयुः।

सहायकग्रन्थसूची

१) Secondary Education and Teacher's Functions (Kannada), Dr. S. Shivayya, 2009
२) भारत में शैक्षिक व्यवस्था का विकास, डा. के. के. शर्मा, स्वातिपब्लिकेषन्, जयपुर, २००८
३) शास्त्रेषु शैक्षिकतत्त्वानि, डा. चन्द्रकान्तः, वैयक्तिकप्रकाशनम्, २०१६
४) उच्यतरशिक्षामनोविज्ञान, डा. एस. पी. गुप्ता, शारदा पुस्तकभवन, प्रयागराज, २०१०
५) भाषाविज्ञानपरिचय, डा. केम्पेगौड, भारतीप्रकाशन, मैसूरु, २०१५

❑❑❑